

XITOIY VA MARKAZIY OSIYO KO'CHMANCHI QABILALARINING MUSIQIY MADANIYATI RIVOJLANISH JARAYONLARI

Rustam Orziboev

FarDU San'atshunoslik fakulteti
Musika ta'limi kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada madaniyatlararo aloqa sharoitda dunyoqarash tizimlarining ta'siri qayta ko'rib chiqiladi. Xitoy sivilizatsiyasi shakllanishining dastlabki bosqichlarida Markaziy Osiyo ko'chmanchilari va o'troq xalq madaniyati sharoitida tengrian taqvimining ahamiyati borasida so'z boradi. Xitoy vao'zbek madaniyatlarida musiqaning kosmogenezdagi o'rni ko'rsatilib o'zbek va xitoy afsonalaridagi musiqa asboblarning kelib chiqish versiyalari taqqoslangan.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo aloqalar, musiqiy madaniyat, an'anaviy musiqa asboblari, sharq taqvimi, ko'chmanchilar, xitoy mifologiyasi, o'zbek afsonalari.

ABSTRACT

The article re-examines the impact of worldview systems in the context of intercultural communication. In the early stages of the formation of Chinese civilization, the importance of the Tengrian calendar in the conditions of the Central Asian nomads and settled people's culture is discussed. The role of music in cosmogenesis in Chinese and Uzbek cultures is shown, and the versions of the origin of musical instruments in Uzbek and Chinese legends are compared.

Key words: intercultural relations, musical culture, traditional musical instruments, eastern calendar, nomads, Chinese mythology, Uzbek legends.

KIRISH

O'zbek xalqining musiqiy folklor madaniyati XX asrning 30-yillaridan boshlab faol o'rganishni boshladi va XXI asrning boshlariga kelib olimlar musiqa asboblari, folklor va og'zaki professional musiqa, mahalliy uslubda tendensiyalar, epik, ashula va cholg'u an'analari, taniqli xalq bastakorlari ijodi, ritmi, turli janrlarning shakllanishi, ijtimoiy faoliyati, an'anaviy musiqiy-estetik va musiqiy-nazariy terminologiyasi va boshqalarning asosiy parametrlarini aks ettiruvchi ilmiy chizgilarni yaratganini aytish mumkin.

O'zaro madaniyatlar ta'sirlari dunyo taraqqiyotining shubhasiz taraqqiyoti garovidir, shuning uchun o'zbeklarning an'anaviy musiqiy madaniyati haqidagi ilmiy chizgilarning to'liqligi uchun geografik ko'pvektorli va madaniyatlararo faol aloqalarni tiklash zarur. Faol madaniyatlararo aloqalar, ular bilan birgaavtohtonik

o'z-o'zini rivojlantirish impulsdori, o'zbek an'anaviy musiqasi qiyofasini shakllantirdi va o'z navbatida boshqa xalqlarning musiqiy madaniyatiga ta'sir qildi.

O'zbek madaniyati musiqiy, tarixiy ravishda ko'plab boshqa ko'chmanchi va o'troq, turkiy hamda turkiy bo'lmagan etnik guruhlar bilan madaniy aloqada o'zaro rivojlangan hodisa sifatida ta'limga yangicha yondashuvni shakllantirishjuda dolzarbdir. Ushbu o'zaro aloqalar qadimgi davrlarda, protoo'zbek qabilalari va xalqlari davrida, o'zbek etnosining tarixiy maydonga chiqishidan ancha oldin shakllangan va bir necha ming yillar davomida davom etgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko'chmanchi xalqlar Samoviy imperiya bilan azaldan aloqada bo'lgan. Ular moddiy madaniyat yodgorliklarida, xitoy yilnomalarida, tasviriy san'at va me'morchilikda, shuningdek ko'plab xalq afsonalarida, she'riyat hamda musiqada saqlanadi.

XIV asrga qadar yagona etnos sifatida shakllangan, o'zbeklar Buyuk Dashtda yashagan va so'nggi uch ming yilliklarda qo'shnilar bilan faol aloqada bo'lgan ko'plab ko'chmanchi etnik guruhlar madaniyatining merosxo'rlari. Shuning uchun uch ming yillik "Ko'chmanchilar va Xitoy" mavzusi bevosita o'zbeklarga ham tegishli.

Ushbu maqolada turkiy-mo'g'ulning madaniy aloqalarini Xitoyning musiqiy madaniyati bilan o'zbeklar O'rta Osiyo ko'chmanchilari va Bir qator mamlakatlarning musiqiy an'analarini boyitishda va jahon musiqa madaniyatiga ta'sir ko'rsatishda muhim rol o'ynagan. Ko'chmanchilar haqidagi dastlabki ma'lumotlar xitoy tilida uchraydi. N. Tolning tadqiqotlariga ko'ra, Miloddan avvalgi. 9-asrga oid xronikalarida "ko'chmanchilarning Xitoyga hujumi bilan bir vaqtda, Turkistondan hozirgi Fors va Ossuriyaga bir qator yirik qo'shin bosqinlari bostirib kelgan. Ossuriya shohlari Asargaddon va Assurbanipal yozuvlarida kimmeriyaliklar (gimiri) ko'chmanchilar, shimoldan Zakavkaziya tushib, Ossuriya podsholigiga tahdid solgan. VII asrda. Miloddan avvalgi. Skiflar Hindistonga hujum qilib, mag'lubiyatga uchradi va Midiya qiroli Kiaksarni bo'ysundirib, Ossuriyaga bostirib kirib, O'rta dengizga etib bordi. Skiflar bosqini paytida Suriya va Falastinni qamrab olgan dahshat xotirasi yahudiy payg'ambarlarining ko'rsatmalarida saqlanib qoldi".¹

Qadimgi xitoyliklar o'z chegaralarini himoya qilish uchun "shimoliy varvarlar" bosqinchilariga sun'iy to'siq sifatida Buyuk Xitoy devorini o'rnatishga majbur bo'ldilar. Uning uzunligi 5000 km. Ammo boshqa tomondan, ular ko'chmanchi madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini va ularga bunday kuch bergan Osmon

¹Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: 1999. – б. 80.

buyukligini, Kosmos ko'chmanchilarining tushunchalarini anglash va anglashdan o'zlarini tiyolmaydilar.

Alfred Veberning gipotezasiga ko'ra, "ko'chmanchi xalqlarning Markaziy Osiyodan bosib olinishi, Xitoy, Hindiston va G'arbga etib borishi uchala sohada ham xuddi shunday oqibatlariga olib keldi: otlar bilan bu ko'chmanchi xalqlar dunyoning uzoqligini bilar edilar. Ular buyuk madaniyatlar davlatlarini zabt etishdi. Xavfli ofatlar ularga hayotning nozikligini tushunishga yordam berdi; hukmron irq sifatida ular dunyoga dostonlarda aks etgan qahramonlik va fojiali ongni olib kelishdi. Matriarxat madaniyati qadimiy, barqaror bog'langan, uyg'onmagan va yangi dinamik, ozod qiluvchi, o'z tendentsiyalari bo'yicha ongli ravishda ko'chmanchi xalqlar madaniyati ikki kuch o'rtasidagi kurashga aylanadi".

Ushbu "madaniyatlararo" kurash o'z izlarini qoldirdi. Ajdaho tasvirining kelib chiqishi Sharqning qadimgi davlatlari bilan bog'liq bo'lib, Xitoyda mashhur bo'lgan afsonaning variantlari, qahramonning ajdaho bilan fojiali jangda golib bo'libo'zi yirtqichga aylanish xaqidagi afsonalar o'zbek xalqi orasida keng tarqalgan. Masalan, "bir yigit odamlarni qiynayotgan Ajdarni mag'lub etish uchun ko'ngilli bo'lganligi vaunga har hafta qiz olib kelishni talab qilgan ajdar bolan jang qilib uni halok qilgani. Afsona so'ngida yigit yanada qo'rqinchli baxaybat ajdarga aylanganini madx etuvchikobyz kyuyu "Uchib yuradigan ajdarning vovuli" qozoq-o'zbek xalq dostoni mavjud. Aytjan Yessenuly tomonidan ijro etilgan.²

Borliq haqidagi yangi fojiali ong vauning K.Yaspers tomonidan "eksenel vaqt"³ deb nomlangan davrni tug'dirgan dunyodagi o'rni bir qator mamlakatlarning kuchli ma'naviy yuksalishiga turtki bo'ldi.

Miloddan avvalgi 500 yilga kelib. deyarli bir vaqtning o'zida Qadimgi Yunoniston, Xitoy, Hindiston, Fors va Falastinda o'z xalqlariga dunyo va din haqidagi yangi tushunchani olib kelgan o'qituvchilar va payg'ambarlar dunyoga keldi va ular bu kungacha dolzarb bo'lib qolmoqdalar.

Xitoyliklarga kelsak, yangi dunyoqarash ularning ko'chmanchilar dunyosining madaniy qadriyatlarini o'zlashtirishiga ta'sir ko'rsatdi. Bu, birinchi navbatda, 50-60-yillarda "xitoy", "sharq" yoki "yapon" deb nomlanadigan 12 yillik Tengriya taqvimiga taalluqlidir. XX asrda uning yaratuvchilari O'rta Osiyoning Turkomongol ko'chmanchilariga tegishli ekani va ular uni mushel (kaz.), muchal (o'zb.), muchal (uig.), mushe (alt.) deb nomlanishi qiyosladilar. Kalendarning barcha hayvonlari - yovvoyi holda - Markaziy Osiyo faunasi vakillari. To'rt muchaldan - Sigir, yilqi, qo'y, It -birinchi uchta ayol. Bu taqvim matriarxat davrida yaratilganligining dalili bo'lishi

² Есенулы А. Кюй – послание Всевышнего. – Алматы: 1997. –38 – 39б.

³Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: 1991

mumkin. Keyinchalik, taqvim Xitoyda va Janubi-Sharqiy Osiyoning boshqa mamlakatlarida ommalasha boshlagach, "tushunarsiz" nomlar ularning aholisiga tanish bo'lgan nomlarhayvon nomlari: bo'ri- ajdarga aylandi, Bars -yo'lbars, quyon - mushuk, avlodlar – maymun bilan almashtirildi.

Qadimgi ko'chmanchilar astronomiya bo'yicha eng chuqur bilimlarga ega bo'lib, bu borada odamlar landshaftdagi nishonsiz ulkan joylarda ko'chib yurganlari, ko'pincha tunda harakatlanishga majbur bo'lganlari ularning yulduzlar jylashuvini yaxshi o'zlashtirganliklaridan darak beradi. Ko'chmanchilar Yupiter 12 yil ichida Quyosh atrofida to'liq inqilob qiladi va shu vaqt ichida har yili iqlim o'zgarishi kuzatiladi, deb hisoblashgan. Yangi 12 yoshni boshlanishi bilan bu naqsh takrorlanadi.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, "muchal" tushunchasi 12 yillik davr ma'nosida Markaziy Osiyoda qadimgi davrlardan, hatto hayot tarzi - ibtidoiy ov va yig'ish davrida, ko'chmanchilar paydo bo'lishidan oldin ham ma'lum bo'lgan. Har 12 yil davomida inson tanasida muhim gormonal va fiziologik o'zgarishlar ro'y berishi bilishar edi. Shuning uchun hayot aylanishi bosqichlari - muchal inson hayot tsiklini 12 yoshdagi yosh darajalariga ajratish o'lchovidir va shu bilan birga ko'chmanchilarning folklor va og'zaki professional musiqa janrlari tizimiga asos bo'ldi. Ibtidoiy jamoatchilikdan boshlab ko'plab etnik madaniyatlarda bir yosh toifasidan ikkinchisiga o'tishni, yangi ijtimoiy maqomga ega bo'lishni osonlashtirish uchun marosimlar mavjud bo'lgan. Tarixchilar va etnograflar balog'at yoshiga etgan neofitlar jamiyatning to'laqonli a'zolari sifatida boshlangan tashabbus marosimini bir necha bor ta'riflashgan. Xalqimiz orasida 13 yoshida (birinchi muchalning oxiri) o'g'il uylanishi, janglarda qatnashishi yoki barimta qilishi mumkin edi. Temuriylar avlodi Zahiriddin Muhammad Boburni yodga olsak, bobokalonimiz 12 yoshda taxtga o'tirgan. Hozirga qadar ildizlari yoshlik bilan vidolashish marosimlarida (ikkinchi muchalning oxiri) va voyaga etishning boshlanishida bo'lgan - "Yigirma besh" yosh qo'shig'i saqlanib qolgan. So'zlarda hayotning 37, 49 va 61-yillarida odamni kutib turadigan "o'lik" xavf-xatarlar haqidagi e'tiqodlar mavjud. Tarixiy turklar Hindiston, Misr, Vizantiya, Vengriya, Gruziya Bolgariya va Xitoy kabi mamlakatlar taqdirlarda muhim rol o'ynagan. Ko'chmanchi hukmdorlar (turklar, mo'g'ullar, manch-jurlar) ko'pincha imperatorlik taxtlarida o'tirishdi. Shuning uchun qadimgi davrlardan beri hayvonlarning taqvimi shunday edi. Xitoy madaniyatiga chuqur singib ketganligiuning ramziga aylandi. Ayni paytda, Xitoy yosh tsivilizatsiyasi vositasi folklor va musiqiy san'atning janr tizimining asosi sifatida ishlatilmaydi. Bu tabiiyxodisa xisoblanib, harakatsiz madaniyatlarda folklorning janr tizimi, qoida tariqasida, qishloq xo'jaligi ishlarining yillik tsikli bilan bog'liq. Xitoy afsonalari

musiqaning kelib chiqishini va uni afsonaviy qush Feniks (Fengxuang) bilan lu tizimi orqali uyg'un tartibga keltirilishio'zaro bog'lanadi:

«Afsonaviy imperator Xuangti, «Sariq urning xo'jayini»o'zining musiqa ustasi, olim Ling Lunnga tuning naychasini yasashni buyurdi. Musiqa ustasi puxta tanlangan bambuk naychadan asbob yasaganidan so'ng, unga pufladi va "a'lo!" ovoz azob-uqubatlardan xoli bo'lgan o'z ovozigga to'liq mos tushdi, buloqlari unchalik uzoq bo'lmagan Huang-xening shovqini ohangini eslatadi Ling Lun ushbu hodisa taassurotida, "tafakkurga botdi", ilohiyFeniks qushi rafiqasi bilan ko'z o'ngida paydo bo'ldilar. Ikkala mo'jizaviy qushlar oltita ohangni kuylashdi: oltita tovush erkak (yang) va oltita ayol tovush (yin) tovushlari. Birinchi yang ohang yana Sariq daryo bulog'ining ohangiga to'g'ri keldi. Endi usta o'n ikki tonnaning bir-biri bilan tabiiy ohang tizimini tushundi. Buikkita feniks qushining ohanglaridan nusxa ko'chirib, o'n ikkita bambuk naychasini yasab, keyin xo'jayini xuzuriga qaytdi. Uning maslahati bilan Xuang-ti o'n ikkita qo'ng'iroqni tashlashni buyurdi va muqaddas me'yor sifatida tasdiqladi. Birinchi ohang sariq rangdaedi "sariq qo'ng'iroq" (huan-chzhong) deb nomlangandonning pishgan donasining muqaddas bo'yog'i va har qanday tovushli musiqaning o'zgaras asosiy ohangiga aylangan. Sariq qo'ng'iroq tovushiabadiyat tushunchasi bilan birlashtirilganimperatorlik kuchi "ma'nosida muqaddas xisoblanadi".⁴

Qadimgi turklarning ulkan qushi Karakus. Ko'pgina xalqlarning folklorida Jahon daraxti shoxlarida yashovchi afsonaviy qush haqida so'z boradi. Qadimgi yunonlarbu qushni Feniks, Rig Veda-da uni Shyena deb atashadi. Xitoy mifologiyasida - Fengxuang. Keyinchalik xitoycha matnlarda u erkak (Feng) va ayol (Xuang) 12 ga bo'lingan, bu, ehtimol, erkak va ayol tamoyillari (yin-yang) ikkilik g'oyasi bilan bog'liq. "Xuang" so'zining etimologiyasi, xuddi imperator Xuan-ti nomi singari, ehtimol ko'chmanchi xionnu qabilasi nomiga borib taqaladi, ammo bugipotezani sinab ko'rish kerak.Turli xil xalqlarning g'oyalarida ulkan qush ko'p darajali kosmik tuzilmaning barcha olamlarini qo'llab-quvvatlaydigan o'ziga xos mifologik mavjudot edi. Qadimgi turkiy rivoyatlarga ko'ra, uning parvozi kuchli shamollarni va yig'lash kuchli yomg'irni keltirib chiqaradi.⁵ Konfutsiy o'zining dashtdan kelib chiqishi: "Kui yovvoyi dashtda o'tlar orasidan topib, saroygaga taqdim etilgani haqida gapirib berdi". Qahramonning "Kui" nomi ham turkiy ildizlarga ega. Axir, kuy - bu turkiy musiqaning qo'shig'i yoki cholg'u janridir.

Shunday qilib, xulosaga kelishimiz mumkinki qadimgi zamonlardan kelib chiqqan xitoy madaniyatining ma'naviy an'analari, xuddi Evroosiyo qit'asining

⁴ Денеш Золтан. Этос и аффект. История философской музыкальной эстетики от зарождения до Гегеля. – М.: 1977. –31b.

⁵ Есенулы А. Кюй.... –38b.

boshqa tsivilizatsiya hududlarida bo'lgani kabi madaniyatlararo jarayonlarning natijasidir. Samoviy imperiya bilan ko'p asrlar davomida eng xilma-xil aloqada bo'lgan ko'chmanchi qabilalar ham uning shakllanishiga hissa qo'shdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: 1999. –80. b.
2. Есенулы А. Кюй – послание Всевышнего. – Алматы: 1997. –38 – 39 b.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: 1991
4. Денеш Золтаи. Этос и аффект. История философской музыкальной эстетики от зарождения до Гегеля. – М.: 1977. –31 b.
5. Tokhtasinovich, I. U., & Abdumutalibovich, O. R. (2022). The Influence of Music Culture on The Peoples of Central Asia in The Development of Uzbek Music Culture. *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences*, 5, 70-73.
6. Орзибоев, Р. А., & Абдулмадастов, О. (2022). МОДАЛ ВА ТОНАЛ ГАРМОНИЯ ҲАҚИДА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 497-502.
7. . Shohida, S. (2014). The role of the older generation in the education of young people. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, (11-12), 178-180.
8. Ataboyeva, S., & Ergashev, A. (2023). THE PLACE OF NATIONAL INSTRUMENTS IN THE ART OF MUSICIANS. *Science and innovation*, 2(C1), 38-41.
9. Kirgizov, I., Kirgizov, I., Najmetdinova, M., & Atabayeva, S. (2022, February). THE GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF MUSIC CULTURE. In *Archive of Conferences* (pp. 57-60).
10. Kirgizov, I., Imyaminovich, K. I., Nurmammedjanov, A., Sotvoldievich, S. B., Mamasodikovna, N. M., & Juraevna, A. S. (2021). The Pleasure of Singing, Listening and Understanding Navoi. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 2410-2413.
11. Нурмухамеджанов, А. (2022). ЁШЛАР ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШДА БЎШ ВАҚТДАН ФОЙДАЛАНИШ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 442-446.
12. Исаков, У. (2022). ЎЗБЕК МУСИҚА САНЪАТИ ВА УНИНГ ЁШЛАР МАЪНАВИЙ ДУНЁҚАРАШИ ШАКЛЛАНИШИДА ТУТГАН ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 405-411.
13. Isakov, U. T. (2022). SOCIAL PHILOSOPHICAL GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF UZBEK MUSIC CULTURE. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 589-594.

14. Djalalova, N. (2022). FUNDAMENTALS OF MUSICAL AND PEDAGOGICAL SKILLS. *Science and Innovation*, 1(8), 478-481.
15. Djalalova, N. X. (2022). FORTEPIANODA IJRO ETISH YOSHLARNI MUSIQIY TAFAKKURINI FAOLLASHTIRUVCHI OMIL SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 394-399.
16. Шокиров, Т. Н. (2022). МИЛЛИЙ МУСИҚА МАДАНИЯТИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ (фольклор, дostonчилик, мақом мисолида). *Science and innovation*, 1(С3), 31-38.
17. Шокиров, Т. Н. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ МУСИҚА ИЛМИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 353-359.
18. Nurmatovich, S. T. (2021). Theoretical of national music culture fundamentals.
19. Shakirov, T. N. (2022). SUCCESSION IS THE MAIN PRINCIPLE OF DEVELOPMENT OF NATIONAL MUSIC CULTURE. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(06), 1-10.
20. Muydinov, J. S. (2022). XALQ QO ‘SHIQLARI–USTOZLAR SAYQALIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 606-610.